

7 KODIKOLOGIE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola seznamuje s kodikologií, tj. pomocnou historickou vědou, která zkoumá rukopisné knihy neúřední povahy, tedy literárního charakteru (tzv. kodexy). Pozornost je věnována zejména vzniku rukopisů a jejich formální stránce, jako jsou kolofóny, glosy, kustody, reklamanty a zdobení – iniciály, miniatury, floratury, bordury a další.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly dokážete:

- pochopit proces vzniku rukopisů;
 - definovat pojmy: kodex, kolofon, glosa a další;
 - rozlišovat v rukopisech iniciály, miniatury, floratury, bordury a další.
-

ČAS POTŘEBNÝ KE STUDIU

Prostudování kapitoly vám zabere přibližně 60 minut.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Kodikologie; rukopis; glosa; kolofon; iniciála; miniatura; floratura; bordura

7.1 Vznik kodexu a jeho formální aspekty

Předmětem badání kodikologie jsou rukopisné knihy neúřední povahy, tedy literárního charakteru, tzv. kodexy (z lat. codex – kniha). Zkoumá jejich vlastnosti, vnější a vnitřní znaky s přihlédnutím k jejich vzniku, funkci, působení a uplatnění. Studuje také rukopisy jako součást určitých celků, zejména skriptorií a knihoven. Zabývá se rovněž

dějiny kodexových knihoven (církvních, světských, soukromých) či vývojem jejich rukopisných oddělení.

Kodikologie je interdisciplinární obor, který často spolupracuje s paleografií, filologií, historií umění, archeologií a dalšími vědními disciplínami, aby poskytla komplexní pohled na rukopisy jako kulturní a historické artefakty.

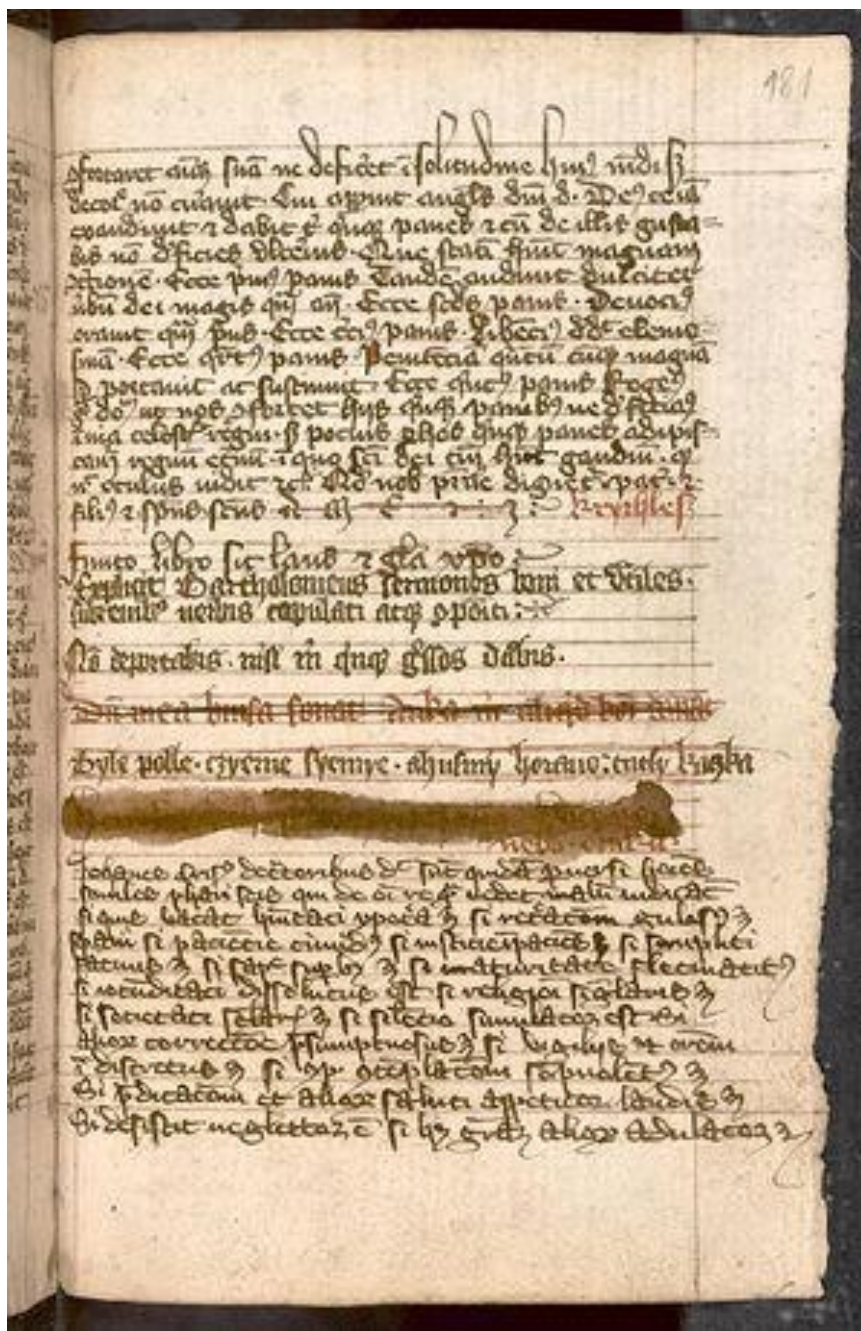
Na vzniku kodexu pracovala řada osob různých profesí. Na začátku byl text kodexu opisován na složky písařem (skriptorem) podle předlohy. To mohly být biblické texty, liturgické knihy, právní dokumenty, vědecké traktáty nebo literární díla. Tento proces byl velmi pečlivý a časově náročný, protože jakákoliv chyba mohla znamenat znehodnocení celého listu. U větších zakázek se používalo diktování jednoho spisu více písařům a následovala kontrola textu vedoucím skriptoria.

Písaři psali text na jednotlivé listy. Před psaním byly často stránky linkovány, aby se zajistilo rovnoměrné psaní. Používali různé typy inkoustů a per, často z husích brků. Opsaný text písař opatřil příslušnými prvky či změnami, na jejichž základě bylo možno zjistit vztah (filiaci) mezi jednotlivými opisy (recenzemi) a nejstarší předlohou (archetypem).

Složky vznikaly skládáním pergamenu (papíru) na větší (binia – 2 dvoulisty, ternia – 3 dvoulisty) či menší formáty (kvaterny – 4 dvoulisty, quinterny – 5 dvoulistů, sexterny – 6 dvoulistů). Zpravidla se psalo na volné složky, které byly svázané až po napsání textu. K zachování jejich správného pořadí slouží kustody nebo reklamanty. **Kustody** mají zpravidla podobu římských či arabských číslic (někdy mohou být čísla vyjádřena i slovně). **Reklamanty** byly slova nebo fráze umístěné na konci složky, které se opakovaly na začátku následující složky, což zajišťovalo správnou posloupnost textu.

Listy byly opatřeny foliací, pro rozlišení přední a zadní strany listu se používalo indexové označení, např. r (*recto* = přední) nebo v (*verso* = zadní). Poněvadž neexistovalo dnešní pojetí autorství a literární práce, kodex bývá identifikován podle textového začátku (*incipit* – první slova, jimiž dílo začíná) a závěru (*explicit* – slova, jimiž dílo končí). Obsahoval také různé poznámky, zejména **kolofóny** (též písařský závěr), které poskytovaly důležité informace o jeho vzniku (např. údaje o osobě písaře, datum a místo ukončení práce, jméno objednatele nebo vlastníka rukopisu, a někdy i poznámky o procesu tvorby atd.). Mohly také obsahovat další zajímavé detaily, jako jsou požehnání, modlitby, nebo komentáře autora či písaře o jejich práci. Existuje i několik kolofónů obrazových (např. Hildebertova kletba, v níž je písař Hildebert se svým pomocníkem Everwinem zachycen při své práci, z níž ho vyrušila myš, která mu krade oběd).

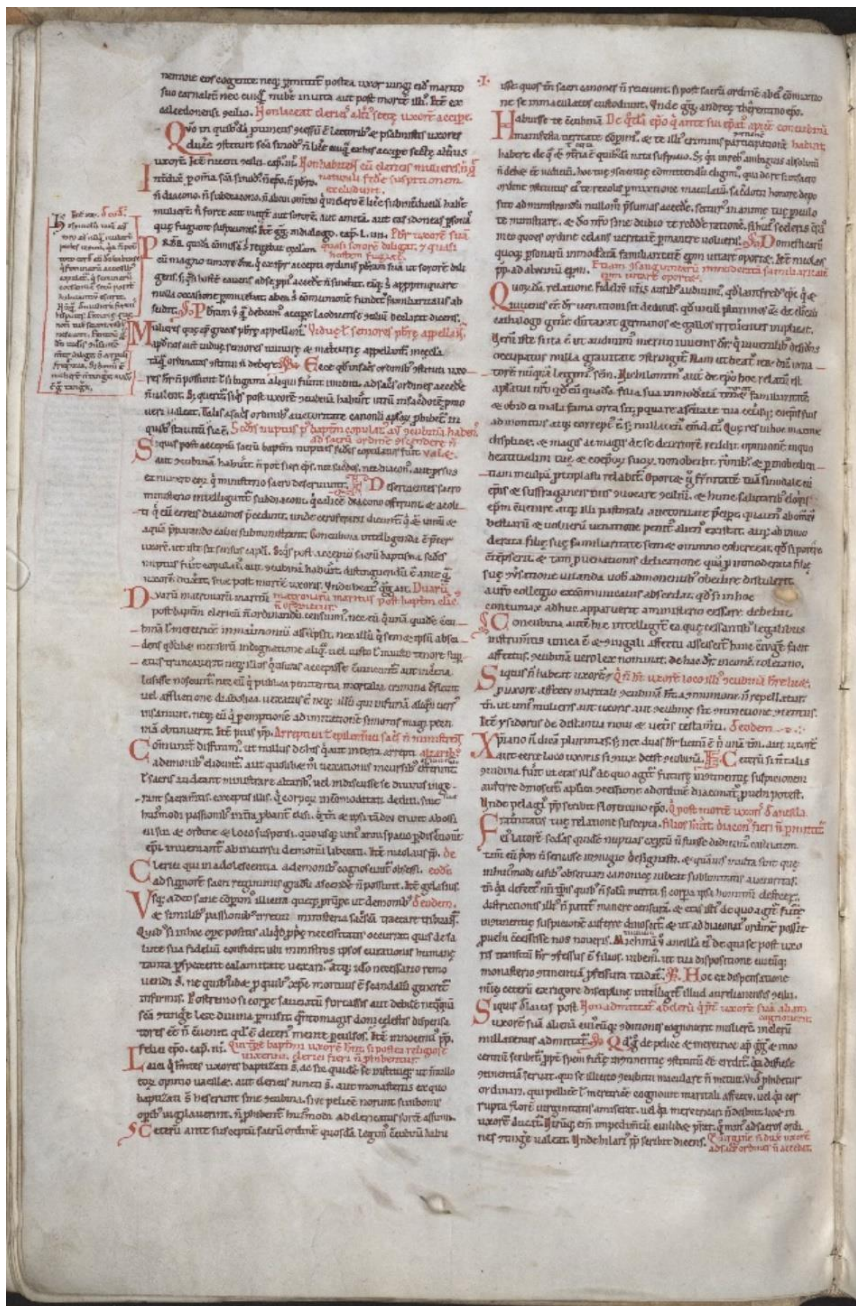
Kolofóny se nacházejí většinou na konci kodexu jako součást formule explicitu. Často poskytují jedinečný pohled na kulturní a sociální aspekty doby, ve které byly vytvořeny.

Obrázek 38: Kolofon v rukopisu, který vznikl v prostředí františkánského kláštera v Bechyni, ve druhé polovině 14. století.

Zdroj: Národní knihovna České republiky, sign. XII F 42, fol. 181r.

Rukopisy byly také často glosovány. **Glosy** jsou krátké poznámky, komentáře nebo vysvětlivky, které jsou obvykle připojeny k textu, aby objasnily jeho význam nebo poskytly další informace. Tyto poznámky mohou být psány na okraji stránky (margiální glosy), mezi řádky textu (interlineární glosy) nebo jako poznámky pod čarou. Glosy často nesouvisely bezprostředně s textem a byly k němu dopisovány i s výrazným časovým odstupem od vzniku. Jejich účelem je pomoci čtenáři lépe pochopit obtížná slova, fráze nebo kontext, ve kterém byl text původně napsán.

Obrázek 39: Glosy marginální, Gratianus, de Clusio: Decretum Gratiani, kolem 1165–1170.

Zdroj: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 17161.

Po přípravě textu kodexu došlo k jeho předání iluminátorovi za účelem doplnění iniciál, bordur, floratur či miniatur. **Iniciála** je ozdobené počáteční písmeno, které se nachází na začátku kapitoly, odstavce nebo jiného významného úseku textu v rukopisu nebo starém tisku. Tyto iniciály mohou být bohatě zdobené a obsahovat ilustrace, zvířata, rostliny, ornamenty nebo dokonce malé scény. V historických rukopisech sloužily iniciály nejen k estetickému zkrášlení textu, ale také k zvýraznění důležitých částí textu a k usnadnění orientace čtenáře.

Iniciály byly často ručně malovány a jejich tvorba vyžadovala značnou uměleckou dovednost. V některých případech byly iniciály zdobeny zlatem nebo stříbrem, což jim dodávalo ještě větší lesk a vizuální přitažlivost. Iniciály jsou důležitým prvkem studia kodikologie, protože mohou poskytnout informace o původu, dataci a kulturním kontextu rukopisu.

Obrázek 40: Iniciála se sv. Václavem, Kodex vyšehradský (též známý jako Korunovační evangelistář), před rokem 1085.

Zdroj: Národní knihovna České republiky v Praze, sign. XIV A 13, fol. 68r.

Bordura je ozdobný okraj nebo rám, který obklopuje text na stránce rukopisu nebo starého tisku. Bordury mohou být bohatě zdobené ornamenty, rostlinami, zvířaty, mytologickými postavami, heraldickými motivy nebo jinými dekorativními prvky. Stejně jako iniciály, i bordury sloužily k estetickému zkrášlení rukopisů a mohly také mít funkční účel, například oddělovat různé části textu nebo zvýrazňovat důležitý obsah.

Bordury byly často vytvářeny ručně, a proto vyžadovaly značnou uměleckou dovednost. Mohly být malovány, zlaceny nebo zdobeny jinými technikami, a jejich složitost a styl často odrážely kulturní a historický kontext, ve kterém rukopis vznikl. Studium

bordur může poskytnout cenné informace o původu, dataci a estetických normách daného období.

Obrázek 41: Bordura, Giovanni Boccaccio, *De claris mulieribus*,

Zdroj: <https://www.vkol.cz/cs/historicke-fondy/zajimavosti-z-fondu/clanek/de-claris-mulieribus/> (01.06.2024).

Pod pojmem **floratura** se rozumí rozviliny či rostlinné ornamenty lemující text stránky, často obohacené o prvky ze světa fauny, legend či alegorií, nebo také o heraldické motivy. Floratura nejenže zkrášluje text, ale může mít také symbolický význam, odrážející kulturní, náboženské nebo estetické hodnoty doby, ve které byla vytvořena. V některých případech může floratura také pomoci při datování a lokalizaci rukopisu, protože styl a techniky používané při tvorbě těchto dekorací se liší v různých historických obdobích a geografických oblastech.

Obrázek 42: Floratura, Umučení sv. Šebestiána, list z Knihy hodin, kolem 1455.

Zdroj: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Floratura> (01. 06. 2024).

Miniatura je celostránková či půlstránková ilustrace v rukopisu, která často zobrazovala scény z náboženského, historického nebo literárního kontextu. Tyto ilustrace sloužily nejen k estetickému obohacení rukopisu, ale také pomáhaly čtenářům lépe pochopit a interpretovat jeho obsah.

Miniatury byly často bohatě zdobené a detailně provedené, což vyžadovalo vysokou úroveň umělecké dovednosti. Používaly se různé techniky a materiály, včetně zlata a stříbra, aby se dosáhlo efektních a lesklých výsledků. Tyto ilustrace mohou poskytnout cenné informace o kulturních, náboženských a estetických normách doby, ve které byly vytvořeny, a jsou často klíčovým prvkem při datování a lokalizaci rukopisů. V důsledku zmenšování rozměrů kodexů docházelo také k propojování miniatur a iniciál.

Obrázek 43: Miniatura s iniciálou v graduálu Ratibořských dominikánů, 15./16. století, fol. 40r

Zdroj: Muzeum w Raciborzu, Graduál ratibořských dominikánů.

Poslední etapou vzniku kodexu bylo vázání jednotlivých složek do pevných deskových nebo měkkých kožených vazeb. Vnitřní strany desek se nazývají přideští, čisté listy sousedící s deskami jsou předsádky. Vazby byly následně různě zdobený, například kovovými prvky, reliéfy nebo vykládány drahokamy.

Tvorba kodexu byla náročným a zdlouhavým procesem, který vyžadoval mnoho odborných dovedností a pečlivosti. Výroba jednoho kodexu mohla trvat měsíce až roky, v závislosti na délce textu a složitosti iluminací a vázání. Výsledný kodex byl často považován za umělecké dílo a měl velkou hodnotu nejen z hlediska obsahu, ale i z hlediska svého estetického zpracování.

DALŠÍ ZDROJE

Doporučená literatura:

1. BOHATCOVÁ, Mirjam a kol.: *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha 1990.
2. CEJPEK, Jiří – HLAVÁČEK, Ivan – KREIDL, Pravoslav: *Dějiny knihoven a knihovnictví v českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin*. Praha 1996.
3. HLAVÁČEK, Ivan: *Úvod do latinské kodikologie*. Praha 1994.
4. PRAŽÁK, Jiří: *Výbor kodikologických a paleografických rozprav a studií*. Praha 2006.

SAMOSTATNÝ ÚKOL

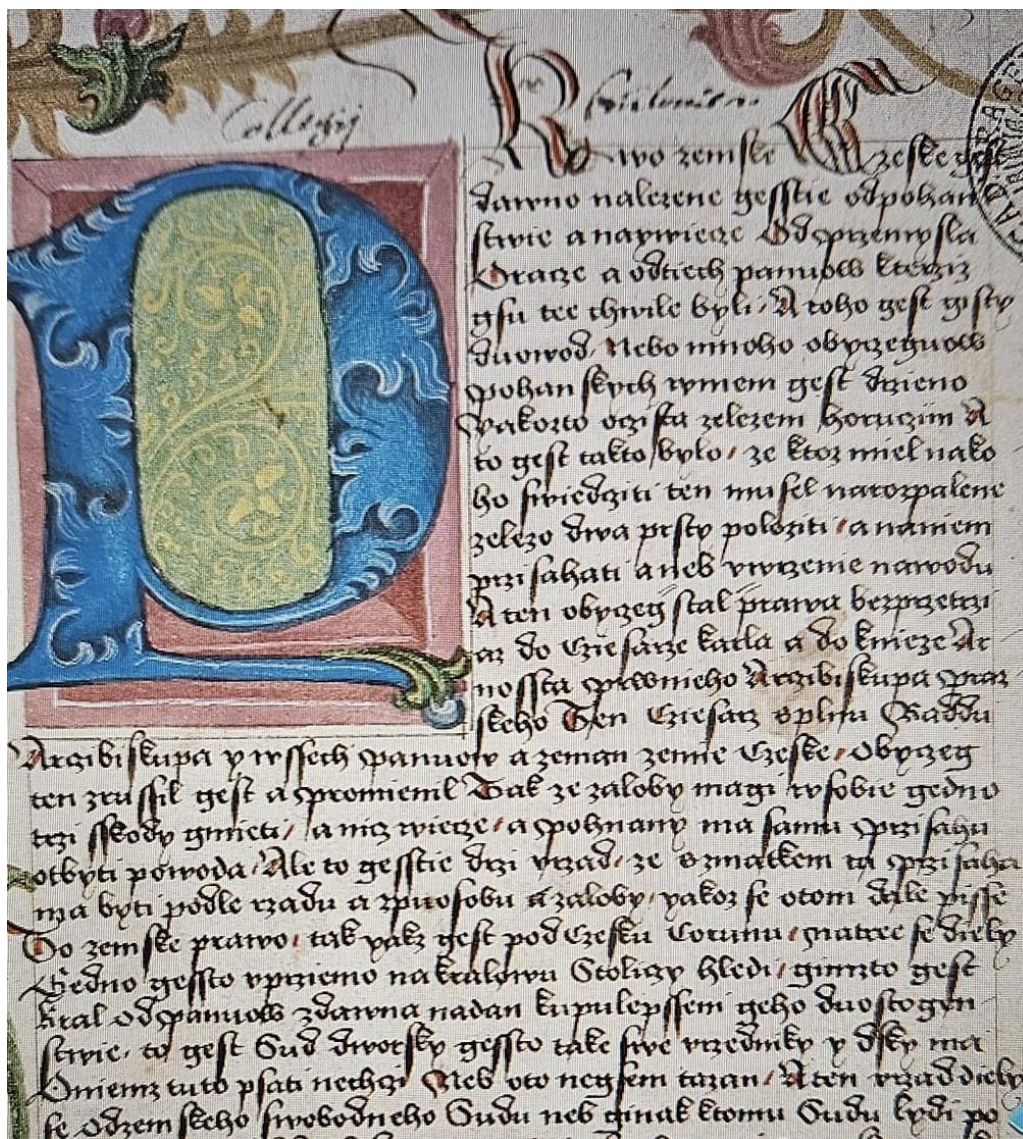
1. Určete, zda rukopis obsahuje nějaké dekorace nebo iluminace (např. iniciály, miniatury, apod.).

Obrázek 44: Les Heures de Bedford, L'Adoration des Mages, f. 75r.

Zdroj: British Library, Les Heures de Bedford, Add MS 18850 f75r.

2. Přečtěte si fragment rukopisu a pokuste se identifikovat jeho obsah (např. náboženský text, právní dokument, literární dílo). Uveďte klíčové znaky, které vám pomohly identifikovat obsah.

Obrázek 45: Fragment rukopisu, Autoři: Ondřej z Dubé, Pavel Krejčí, 1475–1500.

Zdroj: Národní knihovna České republiky, sign. XVII.C.22.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Co to jsou glosy?
2. Jaké funkce plnily v rukopisu kolofóny?

3. Jaký je rozdíl mezi floraturou a bordurou?

SHRNUTÍ KAPITOLY

Kapitola přináší vhled do problematiky vzniku rukopisů a také vysvětluje na konkrétních příkladech základní kodikologické pojmy s tím spojené (např. glosy, kolofóny, kustody, reklamanty, floratury, bordury, iniciály apod.).

ODPOVĚDI

Ad. 1. Glosy jsou poznámky, které mohly být umíst'ovány mezi řádky (interlineární glosy) nebo na okraji strany (marginální glosy).

Ad. 2. Kolofóny jsou poznámky, které poskytovaly důležité informace o vzniku rukopisu (např. údaje o osobě písaře, datu a místě ukončení práce atd.). Nacházely se většinou na konci kodexu jako součást formule explicitu.

Ad. 3. Floratura je soubor rozvilin či rostlinných ornamentů lemujících text stránky rukopisu, zatímco bordura je okraj nebo obruba s rostlinným nebo geometrickým ornamentem.
